

Agricolan palapeli

Kaisa Häkkinen

Simo Heininen: *Mikael Agricola raamatunsuomentajana.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999. 301 s.

Ensimmäiset suomenkieliset kirjat painettiin 1500-luvun puolimaissa uskonnollisista syistä. Luterilaisen uskonpuhdistuksen periaatteisiin kuului, että kansan oli saatava perehtyä Jumalan sanaan itse ja omalla äidinkiellään. Vanhimpana painotuotteena pidetään Mikael Agricolan pienoista aapiskirjaa, jonka alkuperäinen ilmestymisvuosi oli todennäköisesti 1543. Varmaa tietoa asiasta ei ole, koska ensimmäisestä painoksesta ei ole säilynyt yhtään täydellistä kappaletta. Seuraavana vuonna ilmestyi Agricolan *Rucouskirja* ja vuonna 1548 Agricolan pääteos, *Se Wsi Testamenti*, enemmän tai vähemmän selvälle suomen kielelle käännettynä. Vuonna 1549 Agricola julkaisi käsikirjan ja messun sekä esityksen Jeesuksen kärsimyshistoriasta, vuonna 1551 tuli Psaltari ja tämän jälkeen vielä muita osia Vanhasta testamentista. Kaikkiaan Agricola sai käännettyksi runsaan kolmasosan koko Raamatusta. Uusimmassa teoksessaan *Mikael Agricola raamatunsuomentajana* yleisen kirkkohistorian professori Simo Heininen tutkaillee, miten Agricola käänsi ja mitä lähteitä hän kääntäessään missäkin kohdin käytti.

Monitieteistä vaan ei tieteidenvälistä

Agricolan teoksia, niiden kieltä, alkutekstejä ja käännösratkaisuja on toki tutkittu ennenkin. Fennistiikan alalla pioneereja ovat olleet August Ahlqvist, Arvid Genetz ja Heikki Ojansuu, teologian puolella Arthur Hjelt. Rukouskirjan lähteitä on yksityiskohtaisesti selvitetty Jaakko Gummerus, ja koko suomalaisen Raamatun syntyhistoriaan on muista teologeista paneutunut erityisesti Antti Filemon Puukko. Yksityiskohtaisia kieli- ja kirjahistoriallisia analyysejä ovat laatineet fennisteistä etenkin Niilo Ikola ja Martti Rapola. Nykytutkijoista Agricolan käännöstekniikkaan ovat pureutuneet erityisesti Marie-Elisabeth Schmeidler ja Marja Itkonen-Kaila. Agricolan tekstejä suomen kielen näkökulmasta ovat käsitelleet laajimmin Silva Kiuru, Osmo Ikola, Osmo Nikkilä ja Ilkka Savijärvi, ja mukana puuhassa ovat olleet myös mm. Pirkko Forsman-Svensson, Kaisa Häkkinen, Raimo Jussila ja Esko Koivusalo. Lisäksi tulee vielä liuta muiden tekijöiden artikkeleja ja opinnäytteitä. Agricolan elämästä ja toiminnasta tuoreehkon kokonaisesityksen on laatinut Kari Tarkiainen isoisänsä Viljo Tarkiaisen jälkeensä jääneen käsikirjoituksen pohjalta. Heininen ei siis ole kentällä aivan yksin.

Pyhien tekstien kääntäminen on asia, jonka pitäisi kiinnostaa sekä teologian että kielitieteen ammattilaisia. Harmillista on, ettei yhteinen kiinnostus ole Agricolan tutkimuksen osalta poikunut todellista yhteistyötä. Schmeidlerin kanssa Heininen kertoo keskustelleensa, suomalaisista kielentutkijoista Martti Rapola ja Marja Itkonen-Kaila ovat ainoita, joiden tutkimuksia Heininen näyttää todella lukeneen ja kommentoineen. Muitakin hän mainitsee, mutta maininnat ovat useimmiten lakonisia lähdeviitteitä, joista lukija sen enempää kuin tekijäkään ei vielä mitään kostu. Agricolan tekstissä on esimerkiksi kummallinen pikkusana *ma* tai *maa*, jonka funktiosta tai mahdollisista vastineista alkuperäisteksteissä Heininen ei sano yhtään mitään, viittaa ainoastaan Osmo Ikolan artikkeliin, jonka sisältöä hän ei mitenkään referoi tai kommentoi. Saattaa olla, että osa viitteistä onkin saatu mukaan vasta siinä vaiheessa, kun työ on jo pääpiirteittäin ollut valmiina. Alkusanoina käy ilmi, että käsikirjoituksen on lukenut kokonaan Silva Kiuru ja osittain Marja Itkonen-Kaila, joten osa viitteistä lienee peräisin heiltä. Toivottavasti tämä on hyvä alku hedelmälliselle yhteistyölle.

Tieteen viimeinen sana?

Lukijan odotukset kohoavat vaarallisen korkealle siinä vaiheessa, kun hän on nähnyt teoksesta vasta kannen. Kirjan nimi tuntuu lupaavan kattavaa analyysia Agricolan koko tuotannosta, ja takakannessa kirjan kerrotaan olevan johtavan Agricolan tutkijan pääteos. Totuus paljastuu kuitenkin jo alkusanoina: järjestelmällisen analyysin kohteena on ollut vain 127 rukouskirjaan sisältyvää raamatullista rukousta, yhteensä 880 jaeita. Näistäkin neljännes on peräisin ns. apokryfikirjoista, joita nykyisessä Raamatussa ei enää ole mukana. Marja

Itkonen-Kailan vastaavanlainen tutkimus, joka koskee Uuden testamentin kääntämistä, perustuu laajempaan, kaikkiaan 1179 jaetta sisältävään aineistoon. Tutkimukset menevät jonkin verran päällekkäin, sillä osa rukouskirjan aineistosta on peräisin Uudesta testamentista. Lähes puolet Heinisen tutkimasta materiaalista onkin sellaista, jonka Agricola on julkaissut uudestaan myöhemmissä teoksissaan.

Vaikka kohde on yhteinen, Heininen ja Itkonen-Kaila tutkivat Agricolaan eri näkökulmista, sillä Heininen on teologi ja Itkonen-Kaila kääntämisen ammattilainen. Kielentutkijan kannalta jälkimmäisen teksti on huomattavasti kiintoisampaa. Heininen pilkkoo tekstin alkutekijöihinsä ja etsii vastineita osa kerrallaan, Itkonen-Kaila ottaa huomioon myös kielten oman rakenteen ja sen merkityksen kääntämisen kannalta. Heiniseltä odottaisi ennen kaikkea analyysia ja kommentointia siitä, miten Agricolan valinnat ja varsinkin myöhemmin tekemät korjaukset heijastavat reformaatioajan uutta uskonnollista ajattelua, mutta tällaista ainesta on tuskin ollenkaan. Päähuomio pysyy tiukasti tekstien rakenteellisessa ja semanttisessa vastaavuudessa.

Miten?

Pääosa Heinisen teoksesta on Agricolan rukousten ja niiden potentiaalisten lähtötekstien yksityiskohtaista vertailua. Rukoukset on esitetty Raamatun kirjojen mukaisessa järjestyksessä, ei siis siinä, missä ne esiintyvät Agricolan rukouskirjassa. Agricolan tekstit on säilytetty alkuperäisessä asussaan, ainoastaan fraktuurakirjaimista on luovuttu. Tekstit eivät silti ole 1500-luvun suomeen perehtymättömälle helppoja, sillä kirjoitustavan lisäksi eroja nykysuomeen verrattuna on runsaasti myös sanastossa ja kieliopissa.

Agricolan teksteistä esitetään aina otsake eli summaario ja sitten varsinainen rukous sanasta sanaan alkuperäisteoksen mukaan, mutta lähtötekstejä on toistettu valikoiden. Tähän ratkaisuun on tekijän ollut pakko päätyä tarkoituksenmukaisuussyistä, sillä mahdollisia alkutekstejä on monta. Kuten jo Gummerus aikoinaan on todennut, Agricola on koonnut rukouskirjansa käyttäen esikuvanaan Otto Brunfelsin vuonna 1528 ilmestynyttä latinankielistä teosta *Precationes biblicae*, mutta raamatullisia tekstejä hän on Brunfelsin lisäksi voinut suomentaa myös suoraan Raamatun eri versioista. Näistä hän on vanhan latinankielisen Vulgatan lisäksi hyödyntänyt ainakin Sebastian Münsterin heprealais-latinalaista Raamattua, Erasmus Rotterdamilaisen kreikkaksi julkaisemaa Uuden testamentin alkutekstiä ja sen uutta latinankielistä käännöstä, Lutherin saksankielistä Raamattua sekä ryhmitöinä syntyneitä ruotsinkielisiä tekstejä, vuoden 1526 Uutta testamenttia sekä vuonna 1541 valmistunutta, Kustaa Vaasan Raamatuksi nimitettyä koko Biblian ruotsinnosta.

Koska lähdepoija on periaatteessa ollut selvillä jo aiemmin, Heinisen uusimman työn päätavoitteena on ollut selvittää lähteiden väliset painotukset. Tekstien rakennetta sana sanalta ja morfeemi morfeemilta tutkimalla hän on pyrkinyt ratkaisemaan, minkä osan Agricola on omaan rukouskirjaansa poiminut mistäkin lähteestä. Niissä tapauksissa, joissa Agricola on julkaissut saman tekstin kahdesti, hän on käynyt läpi lähdepoijan mahdolliset muutokset vertaamalla vanhemman ja uudemman käännöksen eroja eri lähteiden tarjoamiin vaihtoehtoihin. Tuloksena on, että Agricola näyttää myöhemmässä tuotannossaan siirtyneen hieman enemmän seuraamaan luterilaista linjaa kuin käännöstyönsä alkuvaiheessa. Tämä on ymmärrettävää, sillä ainakin Vanhan testamentin osalta Vulgata on ollut se Raamatun ensimmäinen ja tutuin versio, johon Agricola on perinpohjaisesti joutunut paneutumaan teologinuransa alkuvaiheessa.

Tarkkaa työtä

Heininen osoittaa Agricolan tehneen kääntäessään yllättävänkin perusteellista työtä. Melkein jokaiselle merkitykselliselle elementille löytyy originaali jostakin lähtötekstistä. Tämä on toisaalta myös Heinisen tutkimusmetodin avainasia: juuri vastaavuuden avulla hän pyrkii identifioimaan lähdetekstin. Merkitystä kantavien rakenneosien lisäksi hän ottaa mahdollisuuksien mukaan muitakin seikkoja huomioon, ennen kaikkea sanajärjestyksen ja ainakin implisiittisesti myös valinnan synteettisen tai analyttisen rakenteen välillä. Nerokkaimpia ovat sen tapaiset kohdat kuin sivulla 93 esitetty Agricolan käännösvirhe: Agricolalta on jäänyt epähuomiossa kääntämättä sellainen osa virkettä, joka

luterilaisissa teksteissä ei muodosta lineaarista kokonaisuutta, ja näin on mahdotonta olettaa, että Agricola olisi kääntänyt kyseisen kohdan juuri niistä.

Vaikka Heinisen analyysi on pikkutarkkaa työtä, aivan kaikkea hän ei ole ottanut teksteistään irti. Esimerkiksi sivulla 220 hän aineiston referoituaan yksioikoisesti toteaa, että Agricola on suomentanut rukouksen ruotsista, kiinnittämättä huomiota persoonamuotojen eroon: suomeksi publikaani sanoo *Ivmala amadha minun Synneitzen pällen*, mutta ruotsiksi *Gudh miskunde sigh offuer migh syndare*. Sivulla 222 hän toteaa, että konstruktio (*muista*) *minun pälleni* osoittaa kohdan ruotsista käännetyksi (*tenck på migh*), vaikka myös saksalaisen tekstin vastaavassa kohdassa oleva verbi järjesty preposition avulla (*gedencke an mich*). Lukijan mieltä jää vaivaamaan myös se, että Agricolalta löytyy jonkin verran kaikista alkuteksteistä poikkeavia kohtia, poikkeavien sananvalintojen lisäksi esimerkiksi ylimääräisiä puhutteluja ja huudahduksia, joskus jopa kokonaisia lauseita. Esimerkkejä löytyy mm. sivuilta 70, 75, 81, 83, 89, 93, 99, 101, 105, 120, 140, 178, 182, 236, 250 ja 254. Sivulla 90 esiintyy suomalaisessa tekstissä jälkipronomini, *HERRA se annoi*, *Herra se mös otti*, jollaista yleensä on totuttu pitämään ruotsin vaikutuksena mutta jolla tässä tapauksessa ei ole esikuvia missään alkuteksteissä. Toisaalta Agricola on jättänyt pois joitakin aineksia, jotka esiintyvät kaikissa lähtöteksteissä (s. 48, 50, 134, 149). Näistä ei ole mitään yhteenvetoa tai kokonaisarviota. Jokunen selvä virhekin on sattunut, esimerkiksi sivulla 161 on yksi nuolenkärki väärin päin, sivulla 214 Heininen sanoo muotoa *tyhijexi* illatiiviksi ja sivulla 227 hän sanoo kaikissa pohjateksteissä (!) esiintyviä muotoja inessiiveiksi. Agricolan uuteen testamenttiin viittaavana lyhenteenä Heinisellä on luvussa 2 UT, mutta myöhemmin tekstissä WT (esim. s. 225, 227).

Fennistin näkökulma

Koska Heininen ei ole fennisti, suomen kieltä koskevat erityiskysymykset hän on yleensä jättänyt huomiotta. Teksteistä löytyy monia herkullisia kohtia, joista riittää vielä runsaasti tutkittavaa tulevaisuudessakin. Esimerkiksi sivulla 123 mainittu *ilghistyä* (= *iljistyä*) on ainutlaatuinen murreana, jolle Suomen murteiden sanakirjan mukaan löytyy jonkinlaisia vertailukohtia (*ilkestellä, ilkistytää*) vain Ahlaisista. Sivulla 124 mainitaan verbinmuoto, joka ilmi selvästi on yksikön ensimmäisen persoonan kehotusmuoto eli optatiivi: *elkõn mine vapisko*. Tällaista muotoa eivät nykyiset suomen kielipit tunne lainkaan. Esimerkkejä on myös yksikön toisen persoonan optatiivista, esim. s. 183 *Kijetty olgho sine HERRA*. Agricolalta voi löytää myös tunnusettoman superlatiivin (*caikeincorckia Herra lumala* s. 187) ja passiivivartalosta muodostetun kielteisen partisiipin (*tutkittamaton* s. 186). Mielenkiintoinen sanastollinen yksityiskohta on esim. se, että Agricola saattaa puhua noidista ja noituudesta tarkoittaessaan profeettoja (s. 164).

Agricolan aikaisen suomen kielen tuntemus on tarpeen myös Agricolan käännöstyötä arvioidessa. Tätä tietoa Heinisellä on epäilemättä runsaasti, mutta muutaman kerran hän on erehtynyt tarkastelemaan Agricolan tekstiä liian tiukasti nykysuomalaisten silmälasien läpi. Esimerkiksi sivulla 59 hän toteaa lauseessa *HERRAN pite -- henen wojdhelluns Sarven ylistemen* sanan *ylistemen* virheelliseksi, koska alkuteksteissä on kohottamista merkitsevä verbi. Kuitenkin myös verbi *ylistää* on vanhassa suomessa voinut merkitä täsmälleen samaa. Sivulla 136 hän toteaa Agricolan vaihtaneen rukouskirjassa käyttämänsä verbinmuodon *mesta* alkutekstejä paremmin vastaavaksi sanaksi *hucutta*. Kuitenkin *mestata* on vanhassa suomessa voinut merkitä myös "menettää, kadottaa, surmata, tuhota", sillä se on lainaa muinaisruotsin sanasta *mista*, *mesta* ja täsmentynyt teloitamisen merkitykseen vasta myöhemmin. Myös sivulla 174 vanhan suomen *mestata* esiintyy nykyisestä poikkeavassa merkityksessä.

Heininen on julkaisussaan korjannut onnistuneesti monia Agricolan kirjoitusvirheitä. Sen sijaan omituinen korjausohdotus Agricolan käsittämättömältä näyttävään tekstinkohtaan on alaviitteessä sivulla 54, jossa Heininen arvelee muodon *cadhehtiuaini* olleen alkuperäisessä käsikirjoituksessa *kaihtua*-verbistä muodostettu *caichtuuaini*. Mikä muoto tämä olisi ja mitä se merkitsisi? Jos Agricolan alkuperäisen muodon uskotaan olevan oikea, se voidaan vaikeuksista tulkita *kadehtia*-verbin partisiipista *kadehtiva* muodostetuksi datiiviseksi *genetiiviksi*, jonka perässä on yksikön

ensimmäisen persoonan omistusliite (*kadehtivain + ni*), ja merkitys olisi lähinnä "kadehtijoilleni, vainoojilleni".

Yleisesti ottaen on kyseenalaista, voidaanko puhua Agricolan tekstin tekemistä muutoksista parannuksina (esim. s. 265–266) sellaisissa tapauksissa, joissa sana tai muoto on tullut lähemmäs nykyistä kirjakieltä. Nykykielen näkökulmasta ne tietysti jälkepäin arvioiden vaikuttavat parannuksilta, mutta Agricolan kieli on suhteutettava oman aikansa kielenkäyttöön. Sanat eivät yleensä ole absoluuttisesti hyviä tai huonoja, vaan kieliyhteisön hyväksyntä ratkaisee, mitkä tasaveroisista kilpailijoista hyväksytään yhteiseen kirjakieleen. Agricolan aikana ei ollut mitään mahdollisuutta ennustaa, millainen suomen kirjakieli olisi neljän ja puolen vuosisadan kuluttua ja mistä sanoista siihen mennessä olisi tullut kieliyhteisön yhteistä omaisuutta. Agricolalla tai hänen aikalaisillaan ei liioin ollut mitään määrätietoista pyrkimystä kehittää kieltä tiettyyn suuntaan.

Kenelle?

Heinisen kirjaa ei selvästikään ole tarkoitettu johdatukseksi aloittelijoille tai asiasta kiinnostuneille ulkopuolisille, ei myöskään yleisfennisteille. Lukijan pitää tietää, mitä tarkoittaa esimerkiksi passioharmonia, doksologia ja kantikum. Kaikkia kirjallisuuteen tai Raamatun teksteihin viittaavia lyhenteitä ei ole selitetty, ja vaikka nykyisen Raamatun voisi yleissivistyksen nimissä olettaa olevan kaikille tuttu, samaa ei voi vaatia Agricolan aikaisen kokoonpanon osalta. Sinänsä erinomaisten liitetaulukoiden (s. 278–289) ymmärtäminen edellyttää sekä teoksen lukemista että omatoimista päättelyä. Koska Agricolan teokset on lähdeluettelossa mainittu vain neliosaisena, vuonna 1987 painettuna kokoomateoksena, lukijalle ei selviä edes alkuperäisteosten ja kokoomateoksen suhde. Asiantuntijalle on tietysti selvää, että sarakkeen yläpuolella oleva roomalainen ykkönen tarkoittaa rukouskirjaa, kakkonen tarkoittaa kokoomateoksen osaa II, joka sisältää Uuden testamentin ja vain sen, mutta kolmannen osan kohdalla on jo hankala yhtäkkiä muistaa, mitkä sivunumerot viittaavat Psalteriin, mitkä muihin teoksiin, vaikka periaatteessa tietäisikin, mitä teoksia III niteeseen sisältyy.

Miksi?

Heinisen kirjan luettuaan jää ihmettelemään yhtä hyvin keskeistä asiaa: minkä takia on niin äärimmäisen tärkeää selvittää, minkä osan mistäkin lauseesta Agricola käänsi mistäkin lähteestä. Heininen ei vastausta kerro, se pitää lukijan päätellä itse. Uusien lähteiden jäljittämistä ei ole ollut kysymys, ei liioin Agricolan suomalaisen kielipohjan analysoimisesta tai käännöstyöhön osallistuneiden kumppanien identifioimisesta. On tietysti selvää, että yleistyksen pohjaksi tarvitaan tietoa yksityiskohdista, mutta mitään suurta vastausta suureen kysymykseen ei Heininen teoksessaan anna. Tutkimustuloksia esittelevä luku on vain kolmen sivun mittainen, ja siinäkin tilassa tekijä ehti pyöritellä kysymyksiä Agricolan mahdollisista työvereista ja työnjaosta, vaikka näitä ei tällä kertaa ole varsinaisesti tutkittu lainkaan.

Heininen ei myöskään eksplisiittisesti pohdi sitä, miksi Agricola ylipäänsä käytti niin monia lähteitä. Äkkipäätä voisi kuvitella, että varsinkin rukouskirjaa muodostellessaan hän olisi voinut selvittää helpommalla noudattamalla pelkästään Brunfelsia sekä kokoonpanon että tekstin osalta. Syitä lähdepohjan moninaisuuteen voi kyllä helposti keksiä. Uuden testamentin esipuheessa Agricola toteaa itse käyttäneensä "hädän tähden" monia eri murteita, kun yhdestä ei löytynyt tarpeeksi sopivia aineksia suomenkielisen tekstin pohjaksi. Hätiin hän on varmasti joutunut myös silloin, kun pyhää ja arvokasta tekstiä on sisältöä muuttamatta pitänyt kääntää suomeksi ilman suomalaisten sanakirjojen tai tietokirjojen tukea. Raamatun maailma ja sen tapahtumat ovat olleet suomalaisen näkökulmasta etäisiä ja eksoottisia. Mistä 1500-luvun suomalainen olisi tarkalleen tiennyt, millainen eläin on leijona, jolle Agricola antoi omatekoiseksi nimeksi *jalopeura*? Ja mitä hemmetin ötököitä saattoi tarkoittaa latinan *brucus*, jollaisia mainittiin tuholaisina Jesajan kirjan 33. luvussa? Ei siinä auttanut muu kuin hakea sama kohta monesta eri lähteestä ja tutkia, jos jonkin niistä ymmärtäisi muita paremmin.

Kaikki kieletkään eivät varmasti ole olleet Agricolalle yhtä helppoja. Suomea ja ruotsia hän osasi syntyperäisen tavoin, ja latinanopiskelu oli ollut tuon ajan koulunkäynnin keskeinen sisältö, mutta ainakin uran alkuvaiheessa saksalainen ja

varsinkin kreikkalainen teksti ovat olleet hankalampia.

Luterilaisen tradition vahvistuminen käännöstuotannon myötä saattaa osittain johtua pelkästään kielitaidon paranemisesta.

Toisaalta reformaatio merkitsi yleisemminkin latinalaisen tradition heikkenemisestä. Latinankielistä Raamattua oli ainakin ajateltu ja selostettu suomeksi jo keskiajalta lähtien, ja latinan malli on voinut vaikuttaa kääntäjän takaraivossa vielä silloinkin, kun hän oli omasta mielestään siirtymässä ensisijaisesti germaanisiin kieliin. Latinan mallin voimasta kertoo se, että Vulgata ylipäänsä edelleen oli kuvioissa mukana, vaikka se varsinaisesti kuului paavin kirkon aikaan. Suhde siihen oli kuitenkin muuttunut. Jumaluusoppineelle kääntäjälle se oli edelleen välttämätön lähdeosa, vaikka se jokapäiväisessä uskonelämässä oli käynyt tarpeettomaksi.

Entä sitten?

Heininen on tutkinut Agricolaa yli kaksikymmentä vuotta. Toivoa sopii, ettei nyt ilmestynyttä pääteosta ole tarkoitettu uran päätepisteeksi. Lievä leipääntymisen maku on aistittavissa sirpaleisista alku- ja loppuluvuista, joista suunnittelemalla ja järjestämällä olisi saanut monin verroin selkeämpiä ja houkuttelevampia. Itse analyysikin on puuduttavaa luettavaa, mutta sitä ei huomaa silloin kun tietoa todella tarvitsee. Ajanvietekirjallisuus on erikseen.

Agricola kiinnostaa tutkijoita edelleen, ja aineksia on kasassa niin paljon, että myös tieteidenväliselle vuoropuhelulle olisi hyvä pohja. Teologeilla on selvästi annettavaa kielitieteilijöille ja päinvastoin. Mikähän voima heidät saattaisi yhteen?

Kirjoittaja on suomen kielen professori Turun yliopistossa.